

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՍՈՐԵՆՆԻՉՍԻ ԱՌԱՆՋՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ժամանակակից կրոնական մոդեռնիզմի առաջացման գործում էական նշանակություն են ունեցել երկու կարևոր գործոն. ա. կրոնի ճգնաժամը, որը վերաբերում է բոլոր կրոններին և դավանանքներին¹, ի դեպ որպես XX դարի սոցիո-մշակութային ճգնաժամի դրսևորման ձև կրոնի ճգնաժամը դիտվում է որպես այդ ճգնաժամի արդյունք և ունի օբյեկտիվ պատճառներ, բ. աստվածաբանական ծրագրերը են կամ պարզապես աստվածաբանությունը, որի նպատակը կրոնը «ներսից» ուսումնասիրելն է ու կրոնական հավատին և փորձին ռացիոնալ-տեսական հիմնավորումներ տալն է: Այս առնչությամբ աստվածաբանությունը փորձել է սոցիո-մշակութային իրականության ոգուն համապատասխան ներկայացնել տվյալ կրոնի՝ մասնավորապես քրիստոնեության բովանդակությունը և ուսմունքը: Լինելով կրոնական հավատի ու փորձի մեկնաբանման և ռացիոնալացման ձև, այս պարագայում աստվածաբանությունը հարաբերականորեն հանդես է գալիս որպես ներքին, այն է՝ սուբյեկտիվ պատճառ: XIX-XX դարերում կրոնաաստվածաբանական մոդեռնիզմի դրսևորումներ էին աստվածաբանական լիբերալիզմը, մորուզդափառությունը (նեոօրթոդոքսիան), ռադիկալ կամ «Աստծո մահվան» աստվածաբանությունը, պոստմոդեռն աստվածաբանությունը և այլն: Այս աստվածաբանական դպրոցների նպատակն ավանդական քրիստոնեության առջև ծառացած այն խնդիրների լուծումն էր, որոնք կնպաստեին քրիստոնեական կրոնի բովանդակությունը համապատասխանեցնելու ժամանակակից աշխարհի ոգուն:

Ժամանակակից աշխարհում կրոնի ճգնաժամը արդի քաղաքակրթության ճգնաժամային-անցումային իրավիճակի տարատեսակ և դրսևորում է: Մարդկանց հասարակական կյանքում և սոցիո-մշակութային միջավայրում XX դարը արմատական փոխակերպումների դարաշրջան է:

Բայց ժամանակակից կրոնական ճգնաժամը ոչ միայն ճգնաժամային-անցումային վիճակի տարատեսակ և դրսևորում է, այլև համաաշխարհային ճգնաժամի հետևանք: Այս առումով կրոնի և կրոնական գիտակցության ճգնաժամը բնականոն օրինաչափություն է:

Ասկայն արևմտյան քաղաքակրթության մեջ կրոնի և մասնավորապես դրա տարատեսակի՝ քրիստոնեության ճգնաժամը պայմանավորված չէ միայն արտաքին, այն է՝ XX դարի ճգնաժամային-անցումային իրավիճակի հետ: Այսօր քրիստոնեությունն ապրում է, Բերդյակի բնութագրությամբ, նաև ներքին ճգնաժամ, որն ավելի խորն է, քան արտաքինը, և եթե տեղի չունենա քրիստոնեության վերածնունդ, ապա այն կվախճանվի, կավարտվի²:

Այն, որ արևմտյան քաղաքակրթության մեջ նկատվում է Աստծուց հեռացում, ինչը նշանակում է հրաժարվել «հավատի քրիստոնեական ձևերից», ակնհայտ իրողություն է, ինչը գիտակցում են ինչպես աստվածաբանները, այնպես էլ հավատացյալ կամ անհավատ մարդիկ: «Յեռացումը քրիստոնեական ավանդույթից», նշում է հոլանդացի աստվածաբան Անտոն Յաութեյնը, լոկ կրոնական նշանակություն չունի, այն ավելին է, քան պարզապես կրոնականը: Դա, առաջին հերթին, «արտահայտվում է կյանքի առօրյա ձևերում, այն ամենում, ինչը մենք անվանում ենք մշակույթ»³: Յետևապես, կարելի է եզրակացնել, որ արևմտյան մարդն այլևս կրոնի կամ Աստծո կարիքը չունի: Աստված այլևս դադարել է «աշխատանքային վարկած», «պրոբլեմ լուծող» լինելուց: Այս ամենն ակնհայտ ապացույց է այն բանի, որ արևմտյան քաղաքակրթության և մշակույթի մեջ կրոնը, մասնավորապես բողոքականությունը հայտնվել է բավականին լուրջ և խորը ճգնաժամի մեջ: Կրոնականը իր բոլոր հնարավոր դրսևորումներով՝ աշխարհայացքով, մտածելակերպով, պաշտամունքով և պրակտիկայով, բովանդակությամբ և ուսմունքով հայտնվել է լաբիրինթոսում, որից դուրս գալու ճանապարհն այնքան խճճված է և անտեսանելի, որ կարծես թե կրոնն այլևս դատապարտված է:

Յանդիսանալով հասարակական գիտակցության ամենապահպանողական ձևերից մեկը, կրոնը, այնուամենայնիվ, ժամանակի ընթացքում նույնպես փոփոխվել է, ընդունել նոր ձևեր, որի վառ ապացույցն է քրիստոնեական ուսմունքի էվոլյուցիան: Քրիստոնեական եկեղեցու պատմությունն անընդհատ փոփոխությունների, զիջումների պատմությունն է: Ֆ. Էնգելսը իրավացիորեն նկատում է, որ «ամենահետևողական քրիստոնյան նույնիսկ չի կարող ամբողջությամբ ազատագրվել մեր ժամանակի պայմաններից, ժամանակը ստիպում է նրան փոփոխություններ մտցնել քրիստոնեության մեջ»⁴: Կրոնի նկատմամբ անտարբերության տարածումը, կրոնի և աստծո նկատմամբ աստիճանաբար զարգացող և լայն տարածում ստացող կրոնամերժական ու աթեիստական վերաբերմունքը, սեկուլյարիստական (աշխարհիկ) դիրքորոշումը, որոնք դառնում են համընդհանուր երևույթ և ձեռք բերում համընդգրկուն բնույթ, կասկածի տակ են դնում ոչ միայն կրոնի (քրիստոնեության) այս կամ այն հիմնադրույթը,

ուսմունքի կամ գաղափարախոսության այս կամ այն կետը, այլև խաղաքարտի վրա է դրվում կրոնն ընդհանրապես: Այս փաստը ոչ միայն գիտակցել են առանձին աստվածաբաններ կամ կղերականներ, այլև քրիստոնեական կրոնի տարբեր դավանանքները՝ կաթոլիկ եկեղեցին, բողոքականության տարատեսակները, ինչպես նաև այլ կրոնները՝ հրեականությունը, իսլամը և բուդդայականությունը: Բացի այդ, անհավատությունը համատարած երևույթ է դարձել նաև քրիստոնեական եկեղեցու մեջ: Դանիացի ռադիկալ աստվածաբան և կաթոլիկ հոգևորական Ռ. Ադոլֆսի համոզմամբ «անհավատությունը, կարծես թե, բնութագրում է մեր դարաշրջանը: Խոսքը վերաբերում է ոչ թե ժամանակակից աթեիստական հումանիզմի մշակութային միջավայրին, այլ այն անըմբռնելի անհավատությանը, որն առկա է քրիստոնեության մեջ»⁵:

Ավելին, Ռ. Ադոլֆսի համոզմամբ՝ «Ներկայումս քրիստոնեությունը ներառված է լուրջ կրոնական ճգնաժամի մեջ»⁶: Ինչպես նշում է Ա. Սարգսյանը՝ «Կրոնի և եկեղեցու արդի ճգնաժամի բնորոշ գծերից մեկը նրա համընդհանրությունն է... ճգնաժամը թափանցել է եկեղեցու դավանանքի, պաշտամունքի, գաղափարախոսության ու գործունեության բոլոր ոլորտները: Դիտվում է հասարակական կյանքի ապակրոնացում (սեկուլյարիզացիա)»⁷: Արևմտյան քաղաքակրթության մեջ քրիստոնեության այսպիսի լայնածավալ բազմաբնույթ ճգնաժամ դիտվում է առաջին անգամ: Այսպիսի ճգնաժամի ճիշտ ախտորոշում է տվել Գ. Վահանյանը՝ նշելով, որ «Քրիստոնեությունն այսօր ապրում է իր ոչ առաջին ճգնաժամը: Քսան դարերի ընթացքում այն անցել է բազմաթիվ ճգնաժամերի միջով: Այնուամենայնիվ, կասկածից վեր է, որ այն ճգնաժամը, որն ապրում է քրիստոնեությունը, ամենասուրն է, ամենածանրը: Որոշ առումով այն անգամ աննախադեպ է: Իսկապես, այս ճգնաժամը ոչ միայն կրոնական է, ինչպես հակված ենք մտածելու: Այն և՛ կրոնական է և՛ մշակութային»⁸:

Կրոնի և կրոնական գիտակցության ճգնաժամը ցույց է տալիս, որ կրոնի դիրքերը խարխվել են, նրա երբեմնի իշխանությունն ու ազդեցությունը հեղինակագրկվել և թուլացել են ժամանակակից մարդու ու հասարակության համար: Որպեսզի ստեղծված իրավիճակը որևէ կերպ փոփոխվի և այսպիսի դժվարին կացությունից դուրս գալու ելք գտնվի ու կրոնի առաջ ծառացած խնդիրներին լուծումներ տրվի, կրոնական ինտելեկտուալ էլիտան՝ աստվածաբանները, պետք է միջոցներ ձեռնարկեն նման իրավիճակից դուրս գալու համար: Իսկ դա նշանակում է, որ նրանք պետք է ստեղծեն աստվածաբանական նոր ծրագրեր, նոր մոտեցումներ ու սկզբունքներ, որպեսզի կարողանան կրոնական՝ մասնավորապես քրիստոնեական դոգմաները, ծիսակարգը և սոցիալական ուսմունքը արժատապես փոխել և համապատասխանեցնել ժամանակա-

կից մարդու պահանջներին: Այլ կերպ՝ կարելի է ասել, որ կրոնական գաղափարախոսությունը, ուսմունքը և այն ամենը, ինչը կապված է կրոնի և եկեղեցական գործունեության ու պրակտիկայի հետ, անհրաժեշտ է դարձնել ժամանակակից: Կրոնի ողջ համակարգը պետք է լինի մոդեռն, որպեսզի կարողանա համապատասխանել ժամանակակից մարդուն ու նրա պահանջներին, ավելին, լինի իմաստալից և բովանդակալից նրա համար իր պրակտիկ կյանքում, իր աշխարհայացքային-գաղափարական ու արժեքային կողմնորոշումներում: Այդ առումով անհրաժեշտ է ամբողջովին վերամեկնաբանել և վերաարժևորել քրիստոնեական ուսմունքը և նրա բովանդակությունը:

XX դարում Արևմուտքում (օրինակ՝ նեոօրթոդոքսիա, ռադիկալ աստվածաբանություն) փորձեր են արվել փրկելու քրիստոնեությունը և այն համապատասխանեցնելու ժամանակակից աշխարհին, սակայն դրանք ծախողվել են, քանի որ աստվածաբանական տարբեր ծրագրերը թեև ունեցել են միևնույն նպատակը, սակայն տարբեր սկզբունքներ և մեթոդներ, այնուամենայնիվ, իրենց բնույթով եղել են ուսուպիական:

Աստվածաբանական ծրագրերը մի կողմից ցույց են տալիս մեր դարաշրջանում կրոնի և կրոնական գիտակցության ճգնաժամը, մյուս կողմից՝ փորձում են փրկել քրիստոնեությունը և այն համապատասխանեցնել ժամանակակից աշխարհին: Այս առիթով ճիշտ է նկատել ռուս փիլիսոփա Վ. Դոբրենևկովը, երբ նշում է, որ «Կրոնական մոդեռնիզմը կարելի է դիտել և որպես կրոնի ժամանակակից համընդհանուր ճգնաժամի արտահայտման ձև, և որպես դրա լուծման որոշակի փորձ»⁹: Սակայն ճգնաժամը ոչ միայն կրոնական չէ, այլև՝ աստվածաբանական:

Կրոնական մոդեռնիզմն ընդհանրապես բազմիմաստ հասկացություն է և ներառում է այնպիսի երևույթներ, որոնք վերաբերում են կրոնական մտքին և պրակտիկային¹⁰: Կրոնական կամ աստվածաբանական մոդեռնիզմն առաջին հերթին ենթադրում է փոփոխություն տվյալ կրոնի ուսմունքի կամ աստվածաբանական համակարգի մեջ, սակայն դրա ուղղակի հետևանքները կարող են լինել այն փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունենում եկեղեցական կազմակերպության և պրակտիկայի մեջ: Կրոնական (կամ աստվածաբանական) մոդեռնիզմը ժամանակակից աշխարհում տեղի ունեցող սոցիո-մշակութային և պատմական փոփոխությունների, մարդու նոր աշխարհայացքի ու պատկերացումների հանդեպ «կրոնի հարմարեցման ձև է»¹¹: Արդիականացումը մի միջոց է, որով կրոնը փորձում է հարմարվել իր գոյության փոփոխվող պայմաններին: Կրոնական մոդեռնիզմը «ճգնաժամային երևույթները հաղթահարելու կամ նախազգուշացնելու ձև է հասարակական զարգացմանը լավագույնս հարմար-

վելու միջոցով»¹²: Կրոնական մոդեռնիզմի նպատակն է հարմարվել և համապատասխանել ժամանակակից աշխարհին և մարդուն, նրա աշխարհայացքին, պատկերացումներին և պահանջներին:

Իր նպատակին հասնելու և իր մտադրությունն իրականացնելու համար կրոնական մոդեռնիզմը պատրաստ է լուրջ զիջումների՝ կատարելով արմատական փոփոխություններ իր ուսմունքի և պրակտիկայի մեջ: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ կրոնական մոդեռնիզմը, թեև կատարելով արմատական փոփոխություններ կամ էական բարեփոխումներ իր ուսմունքի և պրակտիկայի մեջ, այնուամենայնիվ, չի հրաժարվում իր ուսմունքի սկզբնական հիմնադրույթներից և փորձում է դրանք պահպանել հենց արդիականացման միջոցով: Իսկ կրոնական ուսմունքի, ինչպես նաև դրա այս կամ այն դրույթների արդիականացման գործընթացում կրոնական մոդեռնիզմի բարեփոխումները տեսական և մեթոդաբանական հիմնավորման կարիք ունեն:

Քրիստոնեական կրոնի և եկեղեցու համար կրոնական մոդեռնիզմը ոչ միայն իր ուսմունքը և պրակտիկան ժամանակակից աշխարհին համապատասխանեցնելու միջոց է, այլև իր խարխված դիրքերը ամրապնդելու, հեղինակազրկված և ազդեցությունը կորցրած կրոնին և նրա ինստիտուցիոնալ ձևին՝ եկեղեցուն նոր լիցք հաղորդելու, վերջինիս երբեմնի փառքն ու իշխանությունը վերագտնելու և վերականգնելու հարկադրված քայլ է: Կրոնական մոդեռնիզմը ցույց է տալիս կրոնի անկարողությունը՝ պահպանելու իր ազդեցությունը զանգվածների վրա: Եթե հասարակության մեջ կրոնի և եկեղեցու դիրքերը ամուր և ազդեցիկ լինեին, անհրաժեշտություն չէր լինի կատարել հարկադրված փոփոխություններ և բարեփոխումներ՝ արդիականացնելու իր աստվածաբանական համակարգը և վարդապետությունը: Հետևապես, ինչպես իրավացիորեն նշում է Դոբերենկովը, «Կրոնական մոդեռնիզմը պատմական ցանկացած դրսևորումներում ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ կրոնի հարկադրված հարմարում, յուրահատուկ ընդօրինակում պատմական իրականությանը: Կրոնական մոդեռնիզմը, ինչ ձևերով էլ այն արտահայտվի, միշտ հանդիսանում է սոցիալապես պայմանավորված երևույթ»¹³: Ռուս փիլիսոփա Նովիկովը ևս գտնում է, որ «արդիականացումը հարկադրված միջոց է, որը պայմանավորված չէ կրոնից կախված պատճառներով: Եվ արդիականացման այդ պատճառները չեն կայանում հենց կրոնի, այլ դրա գոյության օբյեկտիվ պայմանների մեջ»¹⁴: Իսկ այդ օբյեկտիվ պատճառները հնարավորություն չեն տալիս կրոնին մնալու խիստ ավանդական և արխայիկ, այլ հարկադրում են, որպեսզի վերջինս իր գաղափարախոսությունն ու ուսմունքի հիմնադրույթները արդիականացնելու քայլեր անի և

կրոնական աշխարհայացքն ու պատկերացումները համապատասխանեցի գիտության նոր նվաճումներին և ժամանակակից մարդու մտածողությամբ:

Այսպիսով, արդիականացման հիմնական գործառույթը կրոնական գաղափարախոսությունը և ուսմունքը ժամանակակից մարդու գիտական պատկերացումներին, նրա ներկա սոցիո-մշակութային և պատմական միջավայրին ու իրականությանը համապատասխանեցնելն է: Այս իմաստով մոդեռնիզմը կրոնը չի դարձնում ժամանակակից, այլ ընդամենը փորձում է նրան հաղորդել նոր, ժամանակակից ոճ և ձև, տալ նոր շունչ և նորոգի ներկայանալու հնարավորություն, որպեսզի վերջինս կարողանա պահպանել իր ազդեցությունը հասարակության և առանձին անհատի վրա:

Կրոնական մոդեռնիզմը, որքան էլ փորձի «մաքել» կրոնը՝ այն պահպանելու և ժամանակակից մարդկանց գիտակցությանը համապատասխանեցնելու համար, միևնույն է, չի կարող փոխել և զրկել կրոնին իր ուսմունքի հիմնադրույթներից և իր աշխարհայացքային էությունից: Սակայն անհնար է պատկերացնել կրոնական մոդեռնիզմն առանց աստվածաբանական մոդեռնիզմի, քանի որ կրոնական մոդեռնիզմի մտահղացումներն ու նպատակներն իրականացվում են կրոնական հավատի տեսականացման և ռացիոնալ հիմնավորման՝ աստվածաբանության միջոցով:

Մոդեռնիզմի մեջ «միաձուլվում և յուրահատուկ մեկնաբանություն են ստանում սոցիալական և քաղաքական տարբեր իդեալները, բարոյական նորմերը և գիտական պատկերացումները, գեղագիտական և մշակութային արժեքները, որոնք կոնցեպտուալ նշանակություն են ունեցել կրոնական զանգվածային գիտակցության մակարդակում»¹⁵: Իսկ աստվածաբանությունը ոչ միայն արժանագրում է կրոնական զանգվածային գիտակցության ձևափոխությունները, այլև ձգտում է նրանց նկատմամբ իրականացնել կարգավորիչ գործառույթ: Այս նպատակին հասնելու համար աստվածաբանությունը փորձում է դուրս գալ նախկին «աստվածաբանական չափորոշիչների» շրջանակից և արժևորել կենսական այն պայմանները, որոնք պայմանավորում են հավատացյալների գիտակցության փոփոխությունը: Քանի որ նման խնդիրը կարող է կատարել բարեփոխված աստվածաբանությունը, ապա, բնական է, որ բարեփոխման գործընթացն այսպես թե այնպես ներառում է կրոնական համակարգի բոլոր կողմերը:

Կրոնական մոդեռնիզմը փորձում է հաղթահարել կրոնական գիտակցության ճգնաժամը, քանի որ վերջինս սկսվում է այն ժամանակ, երբ այն այլևս անկարող է լինում առկա գաղափարական հենքի վրա տալ հավատացյալների համար ինչ-որ չափով ընդունելի որոշում կյանքի կարևոր հարցերի վերաբեր-

յալ երբ որոշակի պատմական պայմաններում կազմավորված դոգմատիկական կամ աստվածաբանական համակարգը, աշխարհի, մարդու ու աստծո մասին կրոնական ուսմունքները բախվում են կյանքի փոփոխվող պայմանների, ինչպես և փոփոխվող հասարակական գիտակցության հետ¹⁶:

«Սկզբունքորեն, ցանկացած փոփոխություններ, - նշում է Ռոբենկովը, - կրոնական զաղափարախոսության, եկեղեցու կազմակերպչական կառուցվածքի և արտակեղեցական գործունեության ուղղվածության և ձևերի մեջ, որոնք տեղի են ունեցել պատմական իրականության փոփոխությունների ազդեցության ներքո, իր ժամանակի համար կարող են որակվել որպես մոդեռնական»¹⁷: Այդ փոփոխությունների բնույթը, ինչպես նաև կրոնի արդիականացման յուրահատկությունը պայմանավորված են եղել օբյեկտիվորեն գոյություն ունեցող սոցիալական պայմանների և միջավայրի, ինչպես նաև ժամանակին ադեկվատ լինելու անհրաժեշտությամբ: Եվ քրիստոնեության բազմադարյա պատմությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է փոխվել կրոնական մոդեռնիզմի դեմը՝ կախված որոշակի կոնկրետ սոցիալ-պատմական պայմաններից, որոնք նպաստել են դրա առաջացմանը: Ընդսմին, կրոնական մոդեռնիզմն անավարտ ծրագիր և գործընթաց է:

Այսպիսով, ինչպես ԱՄՆ-ում, այնպես էլ Արևմտյան Եվրոպայում կրոնական (բողոքական) մոդեռնիզմը պահանջում էր կրոնական աշխարհընկալման ողջ ավանդական համակարգի, աստվածաբանական հիմնական հասկացությունների, քրիստոնեական աստվածաբանության բովանդակության, ձևի, առարկայի և նպատակի ռադիկալ վերամեկնաբանություն ու վերաարժևորում: Կրոնական (բողոքական աստվածաբանական) մոդեռնիզմն արտահայտում էր իր անբավարարվածությունն այն բանում, որ քրիստոնեությունը, հաշվի չառնելով աշխարհում և մարդու գիտակցության մեջ տեղի ունեցող որակական փոփոխությունները, շարունակում էր անտեսել այս «երկրային» աշխարհը: Սթափ մտածող աստվածաբանները չէին կարող չտեսնել, որ ժամանակակից մարդուն այլևս չի հետաքրքրում և չի հրապուրում, ավելին չի բավարարում ավանդական քրիստոնեությունը, որը «երկրային» կամ այս աշխարհային ամեն ինչը դիտում և մեկնաբանում էր որպես մեղավոր, ցածրակարգ բան: Քրիստոնեությունը փորձում էր ներշնչել, որ մարդու ճշմարիտ նշանակությունը պետք է իրականացվեր ոչ թե այս աշխարհում, այս կյանքում, այլև նրա մահից հետո հանդերձյալ կյանքում: Բնականաբար, աստվածաբանները չէին կարող չհասկանալ, թե որքան վտանգավոր է կրոնի համար փակել աչքերը այն փաստի առաջ, որ ժամանակակից մարդուն որպես կանոն հետաքրքրում են իրական կենսական խնդիրները և ոչ թե «փրկության» հնարավոր հեռանկարներն ու

աստվածային հատուցման նույնքան էլ հավանական ընդունումը հանդերձյալ կյանքում: Ավելի չրջահայաց և հեռատես աստվածաբանները գիտակցում էին, որ կոռնը, որպեսզի կարողանա պահպանել իր դիրքը այս աշխարհում և իր ազդեցությունը մարդու և հասարակության վրա, չպետք է շրջվի այս աշխարհից, այլ, ընդհակառակը, դեմքով պետք է կանգնի դեպի այս աշխարհը, իրական ռեալությունը և հաղորդ լինի մարդու կարիքներին:

¹ В. И. Добренъков. Современный протестантский теологический модернизм в США: Его замыслы и результаты. М.: Издательство Московского университета. 1980, с. 7.

² Николай Бердяев. Экзистенциальная диалектика божественного и человеческого. В: Диалектика божественного и человеческого. М.: Фоллио. 2003, с. 344.

³ Автор Хаутсен. Бог: открытый вопрос. Богословские перспективы современной культуры. М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея. 2008, с. 15.

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Том 1. М.: Государственное издательство политической литературы. 1954, с. 488.

⁵ Robert Adolfs. The Grave of God: Has the Church a Future? New York and Evanston. Haper & Row Publishers, 1967, p. 16.

⁶ Նույն տեղում, էջ 15-16:

⁷ Ա. Գ. Սարգսյան, Կրոնական մոդեռնիզմը փակուղում, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչություն, 1984, էջ 7: Այս մասին տես նաև М. П. Новиков. Современный религиозный модернизм. М.: Знание. 1973, с. 15.

⁸ Gabriel Vahanian. God and Utopia: The Church in a Technological Civilization, New York: The Seabury Press, A Crossroad Book. 1977, p. 1.

⁹ В. И. Добренъков. Современный протестантский теологический модернизм в США, с. 14.

¹⁰ Современная буржуазная философия в религия. Под ред. А. С. Богомолова. М.: Из-ство политической литературы. 1977, с. 329.

¹¹ М. П. Новиков. Современный религиозный модернизм, с. 3.

¹² Современная буржуазная философия в религия, с. 330.

¹³ В. И. Добренъков. Современный протестантский теологический модернизм в США, с. 13.

¹⁴ М. П. Новиков. Современный религиозный модернизм, с. 8-9.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 12:

¹⁶ В. И. Гараджа. Протестантизм. М.: Издательство политической литературы. 1971, с. 78.

¹⁷ В. И. Добренъков. Современный протестантский теологический модернизм в США, с. 14.